

ЯВИЩЕ «НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ» У КООРДИНАТАХ НООСФЕРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО

Олексій Дедуш

УДК 316.347:130.2

У статті зроблено огляд окремих положень ноосферної концепції В. Вернадського, які корелюють з дослідженнями поняття «національна ідентичність». Проаналізовано прогностичні елементи вчення В. Вернадського про ноосферу, які стосуються соціогуманітарних проблем. Досліджено основні напрями наукових пошуків гуманітаристів — прихильників теорії ноосфери та їхнє місце в сучасних студіях інформаційного суспільства. Запропоновано новий термін «національна ноосфера» для позначення сукупності національних науково-технічних та культурних здобутків.

Ключові слова: національна ідентичність, національна самосвідомість, Володимир Вернадський, ноосферна теорія, національна ноосфера.

The review of separate statements of Volodymyr Vernadskyi Noosphere theory, correlating with the studies of the *National Identity* conception is presented in the article. The prognostic elements of V. Vernadskyi Noospherical doctrine, concerning to the social and humanitarian issues, are analyzed. The main trends of scientific searches of the humanitarian scholars, the adherents of the Noospherical theory and their place in the modern studies of the information society, are considered. A new term the *National Noosphere* to denote the whole national scientific, technical and cultural achievements, is proposed.

Keywords: national identity, national self-consciousness, Volodymyr Vernadskyi, Noospherical theory, National Noosphere.

У 2018 році відзначається 100-річчя Національної академії наук України, біля витоків якої стояв перший її президент, всесвітньо відомий український вчений Володимир Іванович Вернадський. Як зазначав В. Вернадський у листуванні з А. Кримським, створення Української академії наук «є важливим з точки зору українського відродження, яке завжди було мені дорогим, так і з точки зору загальнолюдської — створення крупного наукового дослідницького центру» [1, с. 21]. Безперечно, заснування потужної академічної установи дало змогу створити образ України як цивілізованої держави з потужним науковим потенціалом. Це суттєво й позитивно впливає на українську національну ідентичність, стимулюючи почуття національної гордості.

Явище «національна ідентичність» (самосвідомість, свідомість) разом з поняттям «ноосфера» належить до суспільних категорій, дослідження яких почалося відносно недавно. На нашу думку, ноосфера та національна ідентичність взаємопов'язані, оскільки розвиток «сфери розуму», окрім техногенної зміни біосфери, передбачає ще й теоретично-ідейне

наповнення та якісну зміну соціальних процесів, до яких належить друге поняття. Попри цілісність ноосфери як продукту глобалізації, культурна, економічна й технологічна специфіка кожної країни та нації накладає певний відбиток на все, що належить до «інтелектуальної оболонки» планети Земля.

Варто згадати теоретичні напрацювання В. Вернадського власне у дослідженні проблеми національної ідентичності українців. Ще до революційних подій 1917 року, імовірно у 1915 році, учений опублікував статтю «Українське питання і російська громадськість», де торкнувся актуальної для тогочасної російської політичної думки теми національної самосвідомості (ідентичності) українців та її історичного розвитку. Він зазначав, що «національна самосвідомість українців розвинулась на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь та нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, та історично зумовленого ладу народного життя, перейнятого духом демократизму» [3, с. 172]. Цікавим є той факт, що як складову національної ідентичності українців

В. Вернадський виділяє не тільки суто національні особливості, але й макрорегіональний чи цивілізаційний вплив Західної Європи, яка несла насамперед специфіку індивідуальних та групових цінностей серед українців. У приватному листуванні В. Вернадський також часто порушував тотожні питання, зокрема, обговорював питому українську Холмську Русь, оскільки польські політичні кола прагнули включити ці терени до складу майбутньої автономії у складі Російської імперії [1, с. 19], часто використовуючи маніпулятивну статистику щодо етнічного та релігійного складу населення цього краю.

Попри сформований у подальшому образ В. Вернадського як представника природничих наук, дослідник сформував вчення, що є однаково прикладним як для природничих, так і для гуманітарних студій. Мовиться про ноосферну концепцію В. Вернадського, яка постала на основі вчень французьких мислителів А.-Г. Бергсона та П. Тейяра де Шардена, які своєю чергою взяли за базис працю В. Вернадського «Біосфера». Сам В. Вернадський став популяризатором терміна «ноосфера», який був запропонований П. Тейяром де Шарденом, взявши за основу термін «біосфера» та додавши грецьке слово *νόος* — «розум». До того подібні концепції фігурували під назвами «планетизація» [13] чи «мундіалізація» [12] (від франц. *Mondialisation* — глобалізація). Сам термін змістив акцент із дослідження суто сфери діяльності людства на планеті на актуалізацію ролі розуму в організації людства, а термін «мундіалізація», або його англійський аналог «глобалізація», набув геополітичного сенсу. На відміну від П. Тейяра де Шардена, який через свою релігійність та діяльність у Товаристві Ісуса, вважав розум категорією божественної природи, В. Вернадський виводив його із суто раціональних та природних витоків [див.: 11]. Попри, на перший погляд, природничо-науковий характер доробку В. Вернадського про ноосферу, суттєву роль у перебудові біосфери в ноосферу відіграє саме людське мислення,

людський задум, якими керує «енергія людської культури» [2, с. 126].

Розбудова ноосфери, крім технологічної складової, за В. Вернадським позначається ще й декількома важливими соціально-політичними змінами, викликаними зростанням «енергії культури» [див.: 5]. Першою такою зміною, переважно технологічною, є різке перетворення засобів зв'язку та обміну між різними країнами. Можемо спостерігати, як сучасні технології у сферах комунікації та інформації зробили вплив не лише на міждержавні зв'язки, але й на процеси консолідації суспільства, зокрема, у формі електронного уряду, організацій заходів прямої демократії, акцій підтримки, бойкоту тощо.

Вищезгадана метаморфоза активно перегукується з другим прогнозом В. Вернадського про посилення ролі народних мас у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики. Яскравим прикладом впливу сучасних технологій на суспільство і зростання ролі народу у формуванні загального курсу держави є події Революції Гідності. Завдяки соціальним мережам та інтернет-ресурсам громадяни домовлялися про акції протесту, обмінювалися думками [9, с. 70], створювали символи революції, щоб, зрештою, змінити зовнішньополітичний курс України, а відтак і загальну систему цінностей з пострадянської на європейську. Безперечно, революційні та постреволюційні події суттєво вплинули на українську національну ідентичність, стимулювавши її розвиток в рамках політичної нації, яка у військовому та інформаційному вимірах протистоїть російській агресії та зазіханням шовіністичних кіл інших держав.

Третім цікавим для нас перетворенням, згідно з концепцією В. Вернадського, є посилення політичних зв'язків між державами. При цьому вчений фактично спрогнозував глобалізаційні процеси у світі. Хоча деякі прихильники ноосфери ставлять знак рівності між ноосферою та глобалізацією як такою, для соціальних інститутів у зв'язку зі світовими інтеграційними тенденціями набула вагомого значення можливість запозичувати досвід інших

держав, проводити певну уніфікацію поглядів на ті чи ті соціальні явища (демократія, автократія тощо), створювати світовий ринок. Водночас такі запозичення стали джерелом відродження національних культур, а в ряді країн, особливо на пострадянському просторі, сприяли формуванню в автократичних державах офіційного курсу відродження національних ідентичностей [10] або ж реалізації програм і проектів зі збереження національної культури та історичних пам'яток у демократичних країнах. Україна, ставши незалежною державою, також долучилася до процесу культурного відродження. Ознайомлення української науки з доробком західних та українських діаспорних учених у дослідженні національної ідентичності своєю чергою дало поштовх більш чи менш успішним програмам зі збереження елементів української національної ідентичності.

Четвертим актуальним для гуманітарної науки є переконання В. Вернадського про майбутнє настання свободи наукової думки та звільнення наукових студій від тиску релігійних, філософських і політичних надбудов, а також максимальне сприяння з боку держави науковому вільнодумству. На прикладі дослідження української національної ідентичності бачимо, у який спосіб науковий плюралізм та відхід від ідеологічного забезпечення науки позначилися на вивченні цього явища. За радянської доби не могло бути й мови про національну свідомість чи самосвідомість у її сучасному вимірі, а література з цієї проблематики нерідко просто не додала бар'єрів цензури.

Після 1991 року в українській науковій спільноті почалось активне ознайомлення з іноземною та українською діаспорною літературою зі студій ідентичності. Накопичення знань у подальшому дозволило сформуватися ряду напрямів із власним баченням поняття «національна ідентичність». Однак слід зазначити, що авторитет західних наукових корифеїв часто переважає українські наукові напрацювання, що виливається в просте копіювання або ж компіляції різних іноземних концепцій цієї проблеми. Кажучи про тиск «філософ-

ських та політичних надбудов», варто зазначити, що якщо ці надбудови презентують національні інтереси певної нації, то їхнє мінімальне вираження, особливо в гуманітаристиці, має бути присутнім. Інакше наука може звестися до простої констатації фактів, а причинно-наслідкові зв'язки багатьох історичних подій та явищ будуть свідомо ігноруватися через їхню нібито політизованість. Складно уявити дослідження української національної ідентичності без хоча б мінімальної опори на національну філософію, виражену в українському менталітеті, а також без політичних оцінок ряду подій історії України, які відобразилися не лише в національній історіографії, але і в історичній пам'яті пересічних українців.

Процес розбудови ноосфери є вкрай близьким до модернізації [7, с. 269], що передбачає не лише технологічні зміни, але й значні ідейно-культурні трансформації. Як наслідок, модернізація є причиною кризи ряду ідентичностей, зокрема й національної, оскільки ряд її символічно-архетипних складових може прямо суперечити вимогам ідейної перебудови або значно гальмувати практичне втілення оновлення нації чи держави. Україна є типовим прикладом держави з переважно неорганічним типом модернізації, яка стрибкоподібно, у період з 1991 року до нашого часу, прагнула досягти рівня країн, які перебувають на найбільш актуальному рівні модернізації. Неорганічність модернізаційних процесів полягала в тому, що здебільшого вони інспірувалися директивно «зверху», а не ставали наслідком еволюційної зміни суспільних поглядів та культури [4]. Своєю чергою стрибкоподібність полягала в тому, що в окремі періоди новітньої історії України політична верхівка або рішуче змінювала геополітичний та соціополітичний курси держави в бік наслідування євроатлантичних структур та західного світу, або, навпаки, обережно запозичувала окремі модернізаційні елементи, які слабо впливали на суспільство.

Завдяки цій стрибкоподібності українці пережили не одну, як більшість постсоціаліс-

тичних держав, а декілька криз національної ідентичності. Першою такою кризою можна вважати труднощі усвідомлення себе окремою нацією після здобуття незалежності. Криза полягала в тому, що нова українська нація мала позбутися радянських архетипів, але водночас знайти баланс між відродженням власних традиційних етнонаціональних ідентитетів і здобуттям новітніх ідентитетів цивілізованого суспільства [8, с. 3–18]. Цей трійний конфлікт призвів до незавершеності формування національної ідентичності, натомість зробив можливим поширення серед частини українців конструкта російського агітпропу про спільний східнослов'янський православний простір, сприяв толерантності до наступу російської масової культури, а дискусія про баланс традиційного та модерного залишалася невирішеною.

Інша криза національної ідентичності стала після Революції Гідності та початку російської агресії проти України. Завдяки прогнозованому В. Вернадським технологічному прогресу у формі інформаційних технологій, серед значної частини українців намітилися тенденції до органічної модернізації, яка проявилася в бажанні вибору чіткого зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу на євроатлантичній структурі. Водночас у ряді українських регіонів, де національна ідентичність була значною мірою недорозвиненою, агресивний інформаційний вплив Росії спричинив консервативну реакцію на намагання модернізації, що стало зручним тлом для здійснення військової агресії проти нашої держави. Можна констатувати, що після цієї кризи триває поступова інтеграція традиційного та модернізаційного елементів національної ідентичності, однак залежно від регіону її інтенсивність є різною.

На основі вчення В. Вернадського ряд сучасних дослідників культури почали говорити про так звану ноосферну ідентичність. Зокрема, Григорій та Дмитро Смирнови стверджують, що кожна національна культура має «свою матрицю ноосферності» [6], значною мірою відійшовши від позитивістського розуміння ноосфери як науково-інтелектуально-

го універсуму. Розвиваючи цю ідею, можна стверджувати, що кожна нація дійсно формує власну малу ноосферу, яка вбирає в себе атрибути інтелектуальної та технічної самобутності окремого народу чи держави. До складових національної ноосфери ми відносимо: 1) **національну інтелігенцію** як авангард антропосфери, яка створює національний інтелектуальний продукт та часто зосереджена на вирішенні національних проблем; 2) **національну культуру**, яка є продуктом інтелектуальної діяльності минулих поколінь, що в епоху глобалізації дедалі більше набуває ролі маркера унікальності кожного народу; 3) **національну техносферу**, яка здатна не лише працювати на національну економіку, але й своїми унікальними галузями (як, наприклад, українська аерокосмічна промисловість) створювати імідж держави у світі. Природні об'єкти як складові національної техносфери також є потужним генератором національної гордості всередині нації, а для решти світу — національним брендом; 4) **національна історія** як продукт антропосфери, яка є відображенням специфіки політичної еліти, суспільних процесів, ментальності, геополітичного місця нації у світі тощо.

Безперечно, така «мала національна ноосфера» є потужною частиною національної ідентичності, її інтелектуальним забезпеченням, що дає змогу конкурувати з іншими національними ідентитетами. «Мала національна ноосфера» повинна активно взаємодіяти з інформаційною політикою, оскільки це дозволяє охопити своїм потенціалом якнайбільше членів національної спільноти. Для людей, які не задіяні у сфері інтелектуальної праці, достатньо лише повноцінного інформування про національну науку, культуру, історію. Натомість, національна інтелігенція має безперешкодно і якісно робити свій внесок у розвиток цієї «національної ноосфери». Водночас подібні інформаційні заходи для решти громадян не повинні перетворитися на інструмент пропаганди та ідеології, оскільки монополія на поширення суспільно важливої інформації невідворотно призводить до побудови автократичного режиму.

Концепція Володимира Вернадського про ноосферу є важливою теоретичною базою для дослідження та розуміння не лише техногенних процесів, але й змін у соціогуманітарній площині. Ряд положень ноосферної теорії є прикладними для досліджень української на-

ціональної ідентичності та національної ідентичності загалом, оскільки вони торкаються її інтелектуальних аспектів та технічних проявів як національного бренду, що стають особливо актуальними в епоху постіндустріального інформаційного суспільства та глобалізації.

Джерела та література

1. Василюк О. Д. Особисте листування двох фундаторів Української академії наук – Володимира Вернадського та Агатангела Кримського. *Східний світ*. 2012. № 3. С. 18–25.
2. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. Москва : Наука, 1991. 271 с.
3. Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість / пер. Н. Білоцерківець. *Вітчизна*. 1988. № 6. С. 172–177.
4. Козловец Н. А. Модернизация versus национальная идентичность. *Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации. Сб. науч. тр.* : в 3 т. / отв. ред. И. И. Осинский. 2012. Т. 1. С. 28–39.
5. Лавренова О. А. Культура и пространство: ноосфера, пневмосфера и семиосфера как базисные концепты. *Вестник НГУ. Серия: Философия*. 2010. Т. 8. Вып. 1. С. 90–95.
6. Смирнов Г. С., Смирнов Д. Г. Философия и семиотика ноосферной идентичности: религиозный аспект (общее и особенное). *Ноосферные исследования*. 2013. № 2. С. 84–95.
7. Сокурченко П. І., Авраменко І. М., Третьяк О. М. Вчення В. І. Вернадського про ноосферу в контексті інноваційного розвитку світової еко-
- номіки. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 3. Т. 3. С. 266–271.
8. Таран В. О. Идеология переходного общества (Социально-философский анализ идеологического процесса в пострадянській Україні) : монографія. Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. 316 с.
9. Хома Н. М. Роль соціальних мереж у координації протестних акцій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 15. С. 66–72.
10. Чукова Р. Национальная идентичность в постсоветской Центральной Азии: реалии и перспективы. *Bulgarian Historical Review*. 2008. Т. 36. № 3/4. С. 70–99.
11. Яншина Ф. Ноосфера В. Вернадского: утопия или реальная перспектива. *Общественные науки и современность*. 1993. № 1. С. 163–173.
12. Moraru C. Global Romance. Nicole Mones, Teilhard de Chardin and the Critique of «Planetization». *Canadian Review of Comparative Literature*. 2011. Т. 29. № 4. PP. 491–518.
13. Teilhard de Chardin P. *L'Avenir de l'homme*. Paris : Seuil, 1959. 405 pp.

References

1. Vasyliuk O. (2012) Osobyste lystuvannia dvokh fundatoriv Ukrayinskoyi akademii nauk – Volodymyra Vernadskoho ta Ahatanhela Krymskoho [Personal Correspondence of Two Founders of the Ukrainian Academy of Sciences – Volodymyr Vernadskyi and Ahatanhel Krymskyi]. *Skhidnyi svit* [The World of the Orient], No. 3, pp. 18–25.
2. Vernadskiy V. (1991) Nauchnaya mysl kak planetnoye yavleniye [The Scientific Life as a Planetary Phenomenon]. Moscow: Nauka, 271 pp.
3. Vernadskyi V. (1988) Ukrayinske pytannia i rosiyska hromadskist [The Ukrainian Issue and the Russian Public] (transl. N. Bilotserkivets). *Vitchyzna* [Fatherland], No. 6, pp. 172–177.
4. Kozlovets N. (2012) Modernizatsyya versus natsyonalnaya identichnost [Modernization versus National Identity]. Proceedings of the *Sovremennaya intelligentsyya: problemy sotsyalnoy identifikatsyi* [Modern Intellectuals: Problems of Social Identification] (collected scientific papers in

three volumes) (ed.-in-chief – I. Osinskiy), Vol. 1. pp. 28–39.

5. Lavrenova O. (2010) *Kultura i prostranstvo: noosfera, pnevmatosfera i semiosfera kak bazisnyye kontsepty* [Culture and Space: Noosphere, Pneumatosphere and Semiosphere as Basic Concepts]. *Vestnik NGU. Seriya: Filosofiya* [Bulletin of the NGU. A Philosophy series], Vol. 8, Issue 1, pp. 90–95.

6. Smirnov G., Smirnov D. (2013) *Filosofiya i semiotika noosfernoy identichnosti: religiozniy aspekt (obshcheye i osobennoe)* [Philosophy and Semiotics of the Noospherical Identity: A Religious Aspect (The General and the Particular)]. *Noosfernyye issledovaniya* [Noospherical Studies], No. 2, pp. 84–95.

7. Sokurenko P., Avramenko I., Tretiak O. (2011) *Vchennia V. I. Vernadskoho pro noosferu v konteksti innovatsiynoho rozvytku svitovoyi ekonomiky* [The V. Vernadskyi Conception on Noosphere in the Context of Innovative Development of Global Economy]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu* [Bulletin of the Khmelnytskyi National University], No. 3, Vol. 3, pp. 266–271.

8. Taran V. (2000) *Ideolohiya perekhidnoho suspilstva (Sotsialno-filosofskyi analiz ideolohichnoho protsesu v postradianskiy Ukraini): monohrafiya* [Ideology of Transition Society (A Social and Philosophical Analysis of Ideological Process in Post-

Soviet Ukraine): A Monograph]. Zaporizhzhia: ZYuI MVS Ukrayiny, 316 pp.

9. Khoma N. (2014) *Rol sotsialnykh merezh u koordynatsiyi protestnykh aktsiy* [The Role of Social Networks in Coordination of Protests]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova* [Scientific Periodical of the M. Drahomanov National Pedagogical University]. Series № 22. Political Sciences and Methods of Teaching Social and Political Disciplines. Kyiv: M. Drahomanov National Pedagogical University, No. 15, pp. 66–72.

10. Chukova R. (2008) *Natsyonalnaya identichnost v postsovetskoy Tsentralnoy Azii: realii i perspektivy* [National Identity in Post-Soviet Central Asia]. *Bulgarian Historical Review*, Vol. 36, No. 3/4, pp. 70–99.

11. Yanshyna F. (1993) *Noosfera V. Vernadskogo: utopiya ili realnaya perspektiva* [The Noosphere of V. Vernadskyi: An Utopia or a Real Perspective]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost* [Social Sciences and Modern Times], No. 1, pp. 163–173.

12. Moraru C. (2011) *Global Romance. Nicole Mōnes, Teilhard de Chardin and the Critique of «Planetization»*. *Canadian Review of Comparative Literature*, Vol. 29, № 4, pp. 491–518.

13. Teilhard de Chardin P. (1959) *L'Avenir de l'Homme*. Paris: Seuil, 405 pp.

Summary

The terms *National Identity* and *Noosphere* are interconnected because of the cultural influence in both of them. Volodymyr Vernadskyi, as a progressive Ukrainian scientist of his epoch, has raised the issue of Ukrainian national identity despite of his own technical specialization. For example, V. Vernadskyi has determined Ukrainian identity in the frame of macroregional European features of Ukrainians, distinguishing them from other neighboring people. The importance of V. Verdanskyi views on the *mankind intellectual sphere* lies in the fact they are the prediction of many social and cultural processes, conducted with *the energy of human culture*. Among them there are communicational revolution, popular character of internal and foreign politics of states, voluntary interstate integration in forms of alliances and blocks, common liberation of science from religious, political, philosophical pressure. The building of noosphere relates to the modernization that can cause national identity crisis. Ukraine as the state with non-organic type of modernization has experienced such two large crises, causing the Russian complex aggression, complications in the foreign policy, economic weakness. The modern proponents of V. Vernadskyi theory consider the Noospherical identity of each culture. Continuing this idea, we can propose the *National Noosphere* term, which contains all cultural, political, philosophical and technological achievements of a nation. The *National Noosphere* can represent a particular state or a nation in the world, making so-called national brand and acts as one of the most important factors of national identity forming.

Keywords: national identity, national self-consciousness, Volodymyr Vernadskyi, Noospherical theory, National Noosphere.